

The Issue of Economic Eorruption and Facing it in the Second Pahlavi Government According to Brokers

Mehdi Ghanavati^{*}, Hamid Basirat Manesh^{}**

Mohammad Salar Kasraie^{*}, Seyed Mahmud Sadat Bedgoli^{****}**

Abstract

Almost one of the common points of the researches that have been conducted on the causes of the fall of the Pahlavi regime is the discussion of the issue of corruption, especially economic corruption and its role in the public dissatisfaction of the last years of the Pahlavi regime. The problem of the current research is what the agents of the second Pahlavi government understood about the issue of economic corruption. Therefore, their writings and interviews were referred to and their opinions about the category of economic corruption were analyzed with the help of thematic analysis method.

The main question of the research is whether the government officials were aware of the existence of economic corruption and its destructive effect on the public opinion of the Iranian people. After examining the data, it was found that until the last months before the Islamic Revolution, despite being aware of economic corruption at various levels, they considered this phenomenon as a problem that could cause distrust of public opinion and disturb the stability of the government. and according to this attitude, they

^{*} PhD Candidate of the History of the Islamic Revolution, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research (Corresponding Author), me.gh60@yahoo.com

^{**} Assistant Professor, History Department, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, Basirat1341@yahoo.com

^{***} Associate Professor, Department of Sociology, Human Sciences and Cultural Studies Research Institute, mohammadsalar.kasraie@gmail.com

^{****} Assistant Professor, History Department, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, m.sadat@yahoo.com

Date received: 20/12/2023, Date of acceptance: 01/08/2024

did not put serious anti-corruption measures on their agenda so that the society would understand that the government is taking steps in the direction of reforming corruption and anti-corruption.

Keywords: Agents of Pahlavi Government, Royal Family, Economic Corruption, Oral History, Issue, Themev Analysis.

Introduction

Some researchers, while discussing the weaknesses and shortcomings of the Pahlavi government, which ultimately led to the fall of the government in 1357, have devoted part of their material to the issue of economic corruption and have talked about its negative effect on the public opinion of the Iranian people. . The primary data of these researches is the result of external studies by researchers such as Niki Kadi, Abrahamian, Foran, etc.

But in this research, the purpose of this study is to examine this issue from the perspective of agents who were responsible within the system, especially in the last two decades, in the court, country, and military departments. Their narratives and experiences of economic corruption can provide evidence from within the system to improve the issue.

Economically, the reign of Mohammad Reza Shah can be divided into two periods. The first part is from the beginning of the reign of 1320 to the beginning of the 40s, and the second part includes the 40s to the end of the Pahlavi rule. In the first part, the financial situation of the government was not favorable.

In the second period of the reign, however, government revenues, which were mainly oil, gradually increased. In 1342, the oil income was 555 million dollars, which reached 5 billion dollars in 1353, and after quadrupling the price of oil in the world markets, it increased to about 20 billion dollars. In total, in the period from 1343 to 1353, the total oil income reached 13 billion dollars, and in the period from 1353 to 1356, the total figure reached 38 billion dollars.

In both of the aforementioned periods, there was a context for economic corruption. In the 20s and 30s, although the government had financial problems, it was possible to accumulate wealth in different ways. But in the second part, there is potentially more opportunity for rent, embezzlement, exploitation and wealth accumulation; Because the financial ability of the government increased more than before and more investments were made with the aim of achieving a great civilization (Shah's slogan).

3 Abstract

Materials and Methods

Thematic analysis method was used to organize the data of this research. Thematic analysis is a method to recognize, analyze and report the patterns in qualitative data. The theme contains information about the research questions (Abdi, 1390: 159). These themes can be visible in the obvious content of the text, or obtained through the analytical examination of the text. The main technique in this method is the "categorization" technique, and in the first step, important themes or topics are extracted from the text and named and categorized under a series of general categories. In the next step, the categories that can be grouped together and overlap are placed under one category.

To carry out the present research, the memoirs and interviews of Pahlavi government agents and some document books were examined and those parts that were related to the main research question were extracted to provide primary data. 116 basic themes were extracted from the mentioned data. (Table No. 1) and then these 116 basic themes were arranged in the form of 30 organizing themes and finally 6 comprehensive and general themes (Tables No. 2 to 7) were obtained around the Pahlavi government's confrontation with the issue of economic corruption, which is the basis of the final analysis of this They are research.

Discussion and Results

The findings of this research can be discussed in six overarching themes. First, the Pahlavi government was fully aware of the economic corruption in the governance system. Different levels of government, from the royal family to the army, SAVAK, etc., were involved in the issue of economic corruption. In the meantime, most of the existing narratives refer to the economic corruption of the royal family, and some even believe that their corruption caused other levels of government to be involved in corruption. During the 37 years of Mohammad Reza Shah's rule, some efforts were made to deal with corruption, but these efforts were few and only superficial, and the issue of economic corruption was never addressed in a fundamental way. The main reason for these small and formal efforts was the unwillingness of the Shah to deal with this issue seriously and decisively, and for this reason, even the reports of SAVAK were ignored and the same small actions were more of a propaganda aspect. Therefore, it can be said that anti-corruption There was no second Pahlavi in Chekomat. In order to seriously deal with economic corruption, the destructive effect of this should be properly understood in the public opinion, and the government should be aware that this

practice affects the political stability of the system, and after understanding these important issues, it should be seriously addressed at the highest level of the government. He was fighting corruption.

Conclusion

In this research, an attempt was made to answer the question, what was the understanding of government officials about economic corruption and its negative effect on the public opinion of the society? Examining the interviews of some officials of the second Pahlavi government with two oral history projects of Harvard and the Iran Studies Foundation, as well as the published works of some others, with the method of thematic analysis, showed that the officials of the Pahlavi government in various institutions were against the existence of economic corruption and abuse of political power by the authorities for They were aware of the acquisition of wealth and believed that without serious treatment of it, other changes will not be effective and even the basis of the political system may be in danger. The Shah himself was not only aware of the existence of economic corruption, but in some cases he gave permits that were effective in the financial abuses of high-ranking officials, especially the royal family. Also, the findings of the research show that anti-corruption is not a repeated word in the literature of the Pahlavi government, and the few measures that have been taken under this title have been very superficial, non-inhibitory and demonstrative. A significant part of the research data shows that at the top of the government pyramid, the Shah himself did not have a serious desire and will to deal with economic corruption and showed negative reactions to reports related to this issue.

Bibliography

- Abrahamian, Eervand (1381). *Iran Biane Do Enqelab*. Translated by A. Golmohammadi and M. I. Fattahi Waliani, Tehran: Ney [In Persian].
- Avery, Peter (1390).). *Tarikhi Iran Be Revayat e Cambridge*. Translated by M. Saghebfar, Tehran: Jami [In Persian].
- Alam, Asadullah (1373). *Goft e Gohye Man ba Shah*. Translated by A. H. Mahdavi, Tehran: Tarhe No [In Persian].
- Amini, Ali (1379). *Rejal e Asre Pahlavi be Revayat Asnad e Savak*, Vol. 3, Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].
- Azghandi, Alireza(1382). *Tarikhi Tahavolat Syasi Ejtemaei Iran*. Tehran: Samt [In Persian].
- Azmoun, Manouchehr (1381). *Rejal e Asre Pahlavi be Revayat Asnad e Savak*, Vol. 8, Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].

5 Abstract

- Bakhtiari, Shahla (1384). *Mafased e Khandan e Phlavi*. Tehran: Markaz e Asnad e Anghelab *Islami* [In Persian].
- Ebteahaj, Abul Hassan (1371). *Khaterat*. Elmi [In Persian].
- Foran, John (1380). *Moghavemat e Shekanandeh*. Translated by A. Tedin, Tehran: Rasa [In Persian].
- Halliday, Fred (1358) *Iran; Dektatori va Toseeh*. Translated by M. Yelfani and A. Tolo. Tehran: Elm [In Persian].
- Hoyda, Fereydoun (1370). *Soghot e Shah*. Translated by h. Mehran. Tehran: Ettelaat [In Persian].
- Kady, Niki R. (1377). *Reshehy Enghlab e Iran*. Translated by A. R. Govahee, Tehran: Galam [In Persian].
- Moaidfar, Saeed (1394). *Jameeshenasi masael e iran*. Tehran: noor e elm [In Persian].
- Mojtabazadeh, Abdolkazem (1388). *Fesad dar Rjem e Phlavi Dovom*. Tehran: Markaz e Esnad e Anghelab *Islami* [In Persian].
- Nahavandi, Houshang (1384). *Rejal e Asre Pahlavi be Revayat Asnad e Savak*, Vol. 15, Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].
- Nik Pey, Gholamreza (1384). *Rejal e Asre Pahlavi be Revayat Asnad e Savak*, Vol. 18, Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].
- Parsa, Farrokh Roo (1382). *Zanan e darbar be Revayat Asnad e Savak*, , Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].
- Pahlavi, Shahnaz (1394). *Zanan e darbar be Revayat Asnad e Savak*, , Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].
- Parsons, Anthony (1363). *Ghuror va soghot*. Translated by M. Rasteyn, Tehran: Haftah [In Persian].
- Qanei Fard, Irfan (1390). *Dar Damghe Hadeseh*. sherkat e ketab.
- Rabiei, Ali (1383). *Jameeshenasi e Fesad dar Dolathi Jahan e Sevom*. Tehran: *Vezerat e Farhakgh va Ershad e Islami* [In Persian].
- Rais Jafari, Rasol (1399). *Revayat yak Foropashi*. Tehran: Nahad Gra [In Persian].
- Reyazi, Abdullah (1384). *Rejal e Asre Pahlavi be Revayat Asnad e Savak*, Vol. 16, Tehran: Markaz e Barasi Asnad e *Tarikhi* [In Persian].
- Samimi, Mino (1391). *Poshte Pardye Takhte Tavos*. Translated by H. Abotorabeyan, Tehran: ettelaat [In Persian].
- Zahedi, Ardeshir (1381). *Raz hi e Nagofteh*. Tehran: pykan [In Persian].

Interviews

Interviews related to the Iranian History Studies Foundation on the website <https://open.spotify.com>

- Afkhami, Gholamreza (1982 and 1990). Interviewers: Hodayun Majed and Wali Reza Nasr, Washington.
- Bahar, Habib (1988). Interviewer: Valireza Nasr, Maryland.
- Galenos, Mesbah (1989). Interviewer: Wali Reza Nasr, Maryland.

Homayun, Dariush(1982). Interviewer: Behrouz Nik Zat, Washington

Pahlavi, Ashraf (May1982 and August 1989). Interviewer: Mahnaz Afkhami, New York and Joan Le Pen, France.

Pahlavi, Mahmoudreza(1985) Interviewer: Gholamreza Afkhami, Los Angeles.

Sepehri, Hossein(1989). Interviewer: Mahnaz Afkhami, Maryland.

Zulfiqari, Nasser(1989). Interviewer: Farrokh Ghaffari, Paris.

Interviews related to oral history of Harvard University on the website <https://iranhistory.net>

Aghayan, Sahin(1985). Interviewer : Habib Lajourdi, Paris.

Atai Ramzi, Abbas(1985). Interviewer: Shahla Haeri, Sherman Oaks.

Bahri, Mohammad(1982). Interviewer : Habib Lajordi, Cannes.

Derakhsh, Mohammad(1983). Interviewer: Zia Sedghi, Maryland.

Eqbal, Khosrow(1985) Interviewer : Zia Sedghi, Washington.

Habibullahi, Kamal(1984). Interviewer: Zia Sedghi, Virginia.

Hashemi, Manouchehr(1985). Interviewer: Shahrukh Moskob, Londo.

Kharadjo, Abulqasem(1984) Interviewer: Zia Sedghi, Maryland.

Khosravani, Parviz (1983). Interviewer: Habib Lajordi, London.

Khosravani, Attaullah (1983). Interviewer: Habib Lajordi, Paris.

Mehbod, Ahmed(1985). Interviewer: Habib Lajordi, Geneva.

Majidi, Abdul Majid(1985). Interviewer: Zia Sedghi, Paris.

Moghadam,Gholamreza(1983). Interviewer: Habib Lajordi, California.

Mahvi, Abolfath (1985). Interviewer: Habib Lajordi, Geneva.

Nafisi, Habib(1984). Interviewer: Habib Lajordi, Massachusetts.

Rambod, Halako (1983). Interviewer: Habib Lajordi, Nice.

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت پهلوی دوم به روایت کارگزاران^۱

مهدی قنواتی*

حمید بصیرت منش^{**}، محمدسالار کسرائی^{***}، سید محمود سادات بیدگلی^{****}

چکیده

یکی از نقاط مشترک پژوهش‌هایی که پیرامون علل سقوط حکومت پهلوی انجام شده، بحث درباره مسئله فساد به ویژه فساد اقتصادی و نقش آن در نارضایتی‌های عمومی سال‌های پایانی حکومت پهلوی است. مسئله پژوهش حاضر این است که کارگزاران حکومت پهلوی دوم از فساد اقتصادی، ابعاد و پیامدهای آن مطلع بوده‌اند؟ لذا به نوشته‌ها و مصاحبه‌های آنها رجوع شده و نظرات شان درباره مقوله فساد اقتصادی به کمک روش تحلیل مضمون بررسی شده است.

پرسش اصلی پژوهش آن است که کارگزاران حکومت چه درکی از فساد اقتصادی و اثر منفی آن بر افکار عمومی جامعه داشتند؟ پس از بررسی داده‌ها مشخص شد تا آخرین ماه‌های قبل از وقوع انقلاب اسلامی، آنها علی‌رغم آگاهی از فساد اقتصادی در سطوح مختلف، این پدیده را به عنوان مسئله‌ای که می‌تواند سبب بی‌اعتماد افکار عمومی و برهم زنده ثبات حکومت باشد تلقی نکرده و با توجه به این نگرش، اقدامات ضد فساد جدی را در دستور کار

* دانشجوی دکتری، تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی (نویسنده مسئول)،
me.gh60yahoo.com

** استادیار، گروه تاریخ، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، Basirat1341@yahoo.com

*** دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،
mohammadsalar.kasraie@gmail.com

**** استادیار، گروه تاریخ، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، m.sadat@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

خود قرار ندادند تا جامعه درک کند حکومت در مسیر اصلاح کژی ها و فسادستیزی گام بر می دارد.

کلیدواژه‌ها: کارگزاران حکومت پهلوی، خاندان سلطنتی، فساد اقتصادی، تاریخ شفاهی، مسئله، تحلیل مضمون.

۱. مقدمه

برخی از پژوهشگران به هنگام بحث درباره ضعف ها و کاستی های حکومت پهلوی که در نهایت سقوط حکومت را در سال ۱۳۵۷ رقم زد، بخشی از مطالب خود را به موضوع فساد اقتصادی اختصاص داده و از اثر منفی آن بر افکار عمومی مردم ایران سخن گفته اند. ک.س. مک لاکلان در مقاله توسعه اقتصادی، که برای مجموعه تاریخ کمبریج نوشته است، بیان می کند که: « نابرابری توزیع و در واقع سوء تقسیم درآمد و رواج فساد به ایجاد روحیه و معنایی سیاسی انجامید که در آن مردم جز فلاکت اقتصادی یا آینده ای تیره برای خود چیزی نمی دیدند » (آوری، ۱۳۹۰ : ۱۹۰) در مقاله ای دیگر از همین مجموعه؛ گاوین همبلی از « فساد رایجی که سطوح بالای حکومت را فرا گرفته بود، و غبطه و حسرت و بیزاری کسانی که نمی توانستند از آن سهمی داشته باشند » (آوری، ۱۳۹۰ : ۱۰۶) سخن گفته است.

نیکي آر. کدی در کتاب ریشه های انقلاب ایران قریب همین مضمون را بیان کرده و نوشته است:

...فساد مالی در دربار، خاندان سلطنتی، و طبقه ممتاز جامعه به حدی زیاد بود که سهم عمده ای در افزایش مخالفت توده های عظیم مردم داشت. خیلی از شرکت های خارجی نیز در رشوه دادن به بعضی از ایرانیان دست داشتند. (کدی، ۱۳۷۷ : ۲۶۰)

یرواند آبراهامیان در کتاب ایران بین دو انقلاب به جزئیات بیشتر از فساد اقتصادی در سطوح بالای حکومت اشاره می کند:

دومین منبع ثروت نفت بود. بنا به نوشته یک اقتصاددان معتبر غربی، در سال های پایانی عمر رژیم، پول های هنگفتی - شاید ۲ میلیارد دلار - مستقیماً از محل درآمدهای نفتی به حساب های مخفی اعضای خاندان سلطنتی در بانک های خارجی منتقل شد. گرچه هیچ نشانی از این انتقال ها در حساب های خزانه دولتی باقی نمی ماند، میان مبالغ پرداختی به ایران توسط شرکت های نفتی و مبالغ دریافتی دولت ایران از شرکت های نفتی تفاوت های آماری وجود داشت. (آبراهامیان، ۱۳۸۱ : ۵۳۸)

جان فوران در کتاب مقاومت شکننده از واریز شدن محرمانه درآمد نفتی به حساب شاه می گوید و ضمن اشاره به نقش خاندان سلطنتی که متشکل از ۶۳ شاهپور و شاهدخت و ... در کسب ثروت از درآمد نفتی می نویسد:

نظام در فساد، رشوه خواری و شره و آز مال اندوزی غرق بود. در راس سلسله مراتب این فساد شاه، خواهرش، اشرف و وزیر دربارش امیراسدالله علم بودند، بعد نوبت امیران ارتش و نخبگان می رسید که هریک برای خود نیمچه درباری داشتند... بنا به خوش بینانه ترین برآوردها، در فاصله سال های ۵۵-۱۳۵۲ مقام های دولتی حداقل یک میلیارد دلار کمیسیون گرفته اند. این نوع توزیع مازاد اقتصادی و تخصیص آن به بلندپایگان جامعه ایرانی بخشی از شالوده قدرت شاه را تشکیل می داد و وفاداری این افراد و وابستگان شان به دولت و شخص شاه را تقویت می نمود. (فوران، ۱۳۸۰: ۴۶۴)

از منظر فوران فساد اقتصادی در درون حاکمیت در واقع کارکرد سیاسی داشته و ابزاری بود که به کمک آن حکومت حامیان بیشتری برای خود تدارک بیند و پایگاه خود را مستحکم سازد. با چنین نگرشی احتمالاً مسئله مبارزه با فساد هم متغی است؛ چنان که آنتونی پارسونز، آخرین سفیر انگلیس قبل از انقلاب در ایران، گلایه وارانانه نوشته است که مبارزه با فساد و برخی اقدامات دیگر می توانست ریشه نارضایتی ها را از بین ببرد. (پارسونز، ۱۳۶۳ : ۳۹) اما چنین نشد.

موارد فوق حاصل نگاه بیرونی و پژوهشی به مسئله فساد اقتصادی در درون حکومت پهلوی دوم است. اما در این پژوهش غرض بررسی این موضوع از منظر کارگزارانی است که در درون سیستم، خاصه در دو دهه پایانی، در بخش های درباری، کشوری و لشکری مسئولیت داشتند. روایت ها و تجربیات آنها از فساد اقتصادی، می تواند شواهدی از درون سیستم ارائه کند تا کم و کیف موضوع بهتر شود.

۲. پیشینه پژوهش

موضوع فساد در حکومت پهلوی از موضوعاتی است که هم به صورت مستقل دست مایه تحقیقات و تالیفات بوده و هم در کنار سایر موضوعات دوره پهلوی (مثل نمونه هایی در مقدمه ذکر شد) مورد توجه بوده است. به طور ویژه دو کتاب درباره فساد این حکومت به رشته تحریر در آمده است. کتاب «مفاسد خاندان پهلوی» (بختیاری، ۱۳۸۴) که دارای ۲ بخش است و در بخش اول، طی سه فصل، مفاسد مالی، اخلاقی و ریخت و پاش های حکومت پهلوی

بررسی شده است. در بخش دوم، که ۳۵۰ صفحه است، اسناد مربوط به موضوع فساد اقتصادی درج شده است.

اثر دیگری با نام «فساد در رژیم پهلوی دوم» (مجتبی زاده، ۱۳۸۸) به این موضوع پرداخته است. این کتاب دارای ۴ بخش بوده که در این بخش ها موضوعات فساد سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دوره پهلوی دوم بررسی شده است. بخش سوم کتاب به فساد اقتصادی اختصاص دارد و طی سه فصل موضوعات رشوه خواری و رانت، اتلاف و اختلاس اموال و سرمایه های کشور و خروج ثروت های ملی از کشور را مورد بحث قرار می دهد.

هر دو کتاب فوق الذکر، جنبه توصیفی و مصداقی در باب فساد دارند و نویسندگان کوشیده اند به کمک خاطرات منتشره شده رجال و کارگزاران دوره پهلوی، فهرستی از مفاسد اقتصادی این حکومت را تدوین و گزاره فاسد بودن حکومت پهلوی را اثبات نمایند.

در مقاله ای با نام «تبیین ساختارگرایی سیاسی اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران (پهلوی دوم ۱۳۴۲-۵۷)» (سردارنیا، ۱۳۸۶) پس از بیان برخی مصادیق فساد اقتصادی، این پدیده را در یک چارچوب نظری مبتنی بر نظام سیاسی دموکراتیک و نظام پاتریمونیال بررسی و ریشه فساد اقتصادی ساخت مطلقه حکومت معرفی شده است.

پژوهش حاضر اما از دو بعد با مطالعات پیشین تفاوت دارد. نخست آن که فساد را به مثابه یک «مسئله» مورد توجه قرار داده و نوع مواجهه حکومت در برابر این مسئله را تحلیل می نماید و دیگر آن که، عمده داده های پژوهش از ۲۴ مصاحبه منتشر نشده کارگزاران حکومت پهلوی که در قالب دو پروژه تاریخ شفاهی هاروارد و بنیاد مطالعات ایران در دسترس هستند؛ استخراج شده است. به دلیل اهمیت تاریخ شفاهی و این که برخی از رجال حکومت پهلوی جز در مصاحبه ها، در جایی دیگر روایت خود را از آن دوران مطرح نکرده اند؛ در برخی پژوهش های اخیر نیز تلاش شده تا از تاریخ شفاهی برای روایت آن دوره استفاده شود مانند کتاب روایت یک فروپاشی (رئیس جعفری، ۱۳۹۹) که در آن از مصاحبه های ۸ نفر از کارگزاران اقتصادی حکومت پهلوی با دانشگاه هاروارد برای تبیین علل فروپاشی و سقوط حکومت استفاده شده که برخی از این افراد اشاراتی به مسئله فساد اقتصادی هم داشته اند. اما در مقاله حاضر در کنار تاریخ شفاهی؛ از نوشته ها و خاطرات منتشر شده افرادی چون اسدالله علم، پرویز ثابتی، فریدون هویدا و ... نیز اسناد منتشر شده ساواک نیز بهره برده ایم تا امکان صحت سنجی داده های حاصل از تاریخ شفاهی بیشتر شود.

۳. مسئله فساد اقتصادی

فساد از موضوعاتی است که کم و بیش در همه جوامع وجود دارد از گذشته های دور تا زمان حال و کمتر جامعه ای بوده که مدعی شود عاری از فساد است. در فرهنگ معین برای لغت فساد معنای تباه، خراب و معیوب ذکر شده است. در تعریف اصطلاحی برای فساد اقتصادی تعاریف متعددی بیان شده است. ویتو تانزی، اقتصاددان ایتالیایی آمریکایی، عقیده دارد فساد هر پدیده ای است که مجموعه ای را از اهداف و کارکرد خود بازدارد و این تعریف در مکتب کارکردگرایی جا دارد مکتبی که تعادل در نظام اجتماعی را زمینه تداوم آن می داند. (رحیمیان، ۱۳۹۳: ۱۰۳) در کتاب «زنده باد فساد» این تعریف برای مقوله فساد ذکر شده است:

تلاش برای کسب ثروت و قدرت از طریق غیرقانونی، سود خصوصی به بهای سود عمومی و یا سوءاستفاده از قدرت دولتی برای منافع شخصی بوده و یک رفتار ضد اجتماعی محسوب می شود که مزایایی را خارج از قاعده و بی جا و برخلاف هنجارهای اخلاقی و قانونی اعطا کرده و قدرت بهبود شرایط مردم را تضعیف می نماید. (ریبئی، ۱۳۸۳: ۲۹)

در این پژوهش آن بخشی از فساد مدنظر است که از طریق قدرت، ثروت اندوخته می شود و کارگزاران حکومت از جایگاه و موقعیت خود برای بهره مندی مالی سوءاستفاده می کنند. لذا فساد اقتصادی عبارت است از هر نوع انتقال غیرقانونی یا سوءاستفاده از اموال عمومی و دولتی توسط مقامات و کارکنان دولت برای خود یا دوستان و نزدیکان فامیلی، سیاسی و گروهی است و برخی از مصادیق آن عبارت است از رانت جویی، اختلاس، رشوه خواری، فساد گمرکی و بانکی (سردارنیا، ۱۳۸۶: ۳۶)

یک موضوع وقتی تبدیل به مسئله می شود که سبب بروز مشکل در جامعه شده و به سامان اجتماعی آسیب زند و ساخت های اساسی جامعه را در معرض تهدید قرار دهد. (معیدفر، ۱۳۹۴: ۳۵) مسائل دارای انواع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی هستند و از سه طریق شناسایی می شوند: نخست موضوعی که مانع توسعه باشد، دوم این که اندیشمندان آن را مانع توسعه بدانند و سوم این که وفاق جمعی آن را مسئله بدانند. (گروه مولفان، ۱۳۹۲: ۲)

بر مبنای این سه طریق فساد اقتصادی یک مسئله محسوب می شود و بالطبع قابلیت آسیب زدن به سامان اجتماعی را دارد، اما باید توجه داشت که مسائل اجتماعی قابل اصلاح، رفع و پیشگیری اند. ولی هر گونه دخل و تصرف در آن ها موکول به شناخت ریشه های آنها در همه ابعاد می باشد و در صورتی که یک نظام اجتماعی توانایی حل مسئله را نداشته باشد و

یا به عنوان مانع حل مسئله شناخته شود ممکن است جامعه به سمت تغییر و تحول در نظام موجود پیش رود. (گروه مولفان، ۱۳۹۲: ۵)

۴. نگاهی مختصر به وضعیت اقتصادی حکومت پهلوی دوم

دوران سلطنت محمدرضا شاه از حیث اقتصادی به دو دوره قابل قسمت است. بخش اول از آغاز سلطنت ۱۳۲۰ تا آغاز دهه ۴۰ می باشد و بخش دوم شامل دهه ۴۰ تا پایان حکومت پهلوی. در بخش اول به لحاظ مالی حکومت وضعیت مطلوبی نداشت. در دوره اشغال ایران بحران اقتصادی عمده‌تاً به دو صورت افزایش بیکاران و تورم فوق العاده بروز کرد. سیستم جیره بندی برای کالاهای مصرفی را به دنبال آورد و کنترل های دیگر برای غلبه بر مشکلات احتکار کالا و اجتناب از گسترش قحطی به کار برده شد. (ازغندی، ۱۳۸۲: ۱۳۹)

بعد از پایان اشغال ایران در جنگ جهانی دوم کشور متکی به اعتباراتی شد که متفقین در اختیارش نهاده بود (آوری، ۱۳۹۰: ۱۶۱) واردات کالا فزونی گرفت، قیمت کالاها تا حدودی کاهش یافت و اولین برنامه عمرانی کشور با مشاوره امریکایی ها تهیه شد تا توسعه و رونق اقتصادی ایجاد شود (ازغندی، ۱۳۸۲: ۱۴۰) اما جنبش ملی شدن نفت، عنان کار را از دست شاه جوان خارج کرد. اجرای قانون ملی شدن نفت، تهدید نظامی ایران از سوی انگلیس، تحریم نفتی ایران و قطع صادرات نفت بار دیگر بحران اقتصادی را دامن زد. پس از کودتا، کمک های اقتصادی امریکا بیشتر شد که البته هم اهداف اقتصادی و هم نیت سیاسی در آن وجود داشت. با این حال منابع مالی موجود جوابگوی اقتصاد عقب مانده کشور نبود و استقراض خارجی کشور را دچار رکود نمود به شکلی که در دوره نخست وزیری علی امینی (اردیبهشت ۱۳۴۰ تا تیر ۱۳۴۱) کشور با بحران اقتصادی مواجه بود.

در دوره دوم سلطنت، اما به تدریج درآمدهای حکومت که عمده‌تاً نفتی بود رو به افزایش نهاد. در سال ۱۳۴۲ درآمد نفتی ۵۵۵ میلیون دلار بود که در سال ۱۳۵۳ به ۵ میلیارد دلار رسید و بعد از چهار برابر شدن قیمت نفت در بازارهای جهانی به حدود ۲۰ میلیارد دلار افزایش یافت. در مجموع در دوره زمانی ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۳ کل درآمد نفتی به ۱۳ میلیارد دلار و در بازه زمانی ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۶ رقم مجموع به ۳۸ میلیارد دلار رسید. (آبراهامیان، ۱۳۸۱: ۵۲۵) متناسب با این رشد درآمد نفتی، برنامه توسعه اجتماعی - اقتصادی در دستور کار قرار گرفت و منابع مالی بسیاری در بخش هایی چون ارتش، صنایع نفتی، عمران، خدمات و ... تزریق شد تا سیاست صنعتی سازی کشور اجرا شود. (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۳۸) در این دوره زمانی ۲۴۲۶

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۱۳

شرکت صنعتی با سرمایه ای معادل ۲۰۴/۱۲۰ میلیارد ریال به ثبت رسید. (ازغندی، ۱۳۸۲: ۱۴۷) که بخش قابل توجهی از آن حاصل سرمایه گذاری مستقیم حکومت از طریق اختصاص وام و یا سرمایه گذاری بانک ها بود.

در هر دو دوره فوق الذکر زمینه بروز فساد اقتصادی وجود داشت. در دهه های ۲۰ و ۳۰ اگر چه حکومت مشکلات مالی داشت ولی در آن وضعیت هم به انحاء مختلف امکان ثروت اندوزی بود؛ ولی در بخش دوم به صورت بالقوه فرصت بیشتری برای رانت، اختلاس، بهره جویی و مال اندوزی فراهم می شود؛ زیرا توانایی مالی حکومت بیش از قبل شد و سرمایه گذاری های بیشتری با هدف رسیدن به تمدن بزرگ (شعار شاه) صورت گرفت.

۵. روش پژوهش

برای تنظیم داده های این پژوهش از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده های کیفی است. مضمون یا تم حاوی اطلاعاتی درباره سوالات تحقیق است (عابدی، ۱۳۹۰: ۱۵۹) این مضامین می توانند هم در محتوای آشکار متن قابل مشاهده باشند و هم از دل بررسی تحلیلی متن قابل اکتشاف باشند. تکنیک اصلی در این روش تکنیک «مقوله بندی» است و محقق در مرحله اول تم ها یا مضامین مهم را از متن استخراج کرده و آنها را ذیل یک سری مقولات کلی نام گذاری و دسته بندی می کند. در مرحله بعد مقولاتی که به لحاظ مضمونی با هم قابل جمع هستند و هم پوشانی دارند را ذیل یک مقوله قرار می دهد. در این مرحله محقق به چند مضمون محدود اصلی می رسد که هر کدام از این ها زیرشاخه های خاص خود را دارد و از این طریق متن پژوهش به هرم یا منظومه ای از مقولات مرتبط به هم تبدیل شده و روایتی منسجم، قابل فهم و قابل استفاده از موضوع پژوهش ارائه می شود.

در روش تحلیل مضمون مبانی متفاوتی برای دسته بندی مضامین وجود دارد که در پژوهش حاضر جایگاه مضامین در شبکه مضامین مبنای دسته بندی است که بر این اساس با سه نوع مضمون پایه، سازمان دهنده و فراگیر سر و کار خواهیم داشت. مضمون پایه نکته مهمی در متن است و با ترکیب آنها، مضمون سازمان دهنده ایجاد می شود. مضمون سازمان دهنده حلقه واسط بین مضمون پایه و فراگیر است و مضمون فراگیر در کانون شبکه مضامین قرار می گیرد. (عابدی، ۱۳۹۰: ۱۶۰)

با روش تحلیل مضمون و به کمک دسته بندی مضامین، فضای حاکم بر روایت ها بهتر شناسایی شده و عناصر مشترک روایت ها مد نظر قرار می گیرد که می تواند پژوهش را از اتکاء به روایت های شاذ و یک سویه، حب و بغض های احتمالی و دیگر آفاتی که در نقل خاطرات وجود دارد، مبرا سازد.

برای انجام این پژوهش خاطرات و مصاحبه های کارگزاران حکومت پهلوی و برخی کتب سندی مورد بررسی قرار گرفت و آن بخش هایی که مرتبط با سوال اصلی پژوهش بودند استخراج شد تا داده های اولیه فراهم شود. در گام بعد تلاش شد تا از داده های اولیه مضامین پایه که حاوی نکات مهم است احصاء شود و در این مرحله ۱۱۶ مضمون پایه احصاء (جدول شماره یک) و در قالب ۳۰ مضمون سازمان دهنده تنظیم شده و در نهایت ۶ مضمون فراگیر (جداول شماره ۲ تا ۷) حول موضوع مواجهه حکومت پهلوی با مسئله فساد اقتصادی شکل گرفت که اساس تحلیل نهایی این پژوهش می باشند و البته در بخش تحلیل از برخی اسناد مرتبط با موضوع نیز استفاده شده است.

جدول ۱. جدول تبدیل متن به مضمون پایه

مضمون پایه	راوی	متن
■ نقش آفرینی خاندان سلطنتی در زد و بند های اقتصادی در آغاز دهه ۴۰ ■ آگاهی شاه از زد و بند های خاندان سلطنتی از طریق سفیر آمریکا در سال ۱۳۴۰	ناصر ذوالفقاری: شهردار تهران نماینده مجلس معاون نخست وزیر	سال ۱۳۴۰ دیداری از آمریکا داشتم که روز آخر سفر مرا به وزارت خارجه بردند و گفتند قصد دارند توسط من پیامی به شاه بفرستند. «پیام از این قرار بود میان ایرانیان حتی بعضی از خارجی ها که با ایران معاملاتی انجام می دهند شهرت دارد که شخص شاه و نزدیکانش در کلیه بند و بساط های پنهانی و نادرست شرکت دارند...» که من ناراحت شدم و گفتند این قسمت از پیام را سفیر ما در تهران به شاه می گوید

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۱۵

متن	راوی	مضمون پایه
«دولت [اقبال] برای به اجرا درآوردن این برنامه [مبارزه با فساد] به طالقانی وزیر کشاورزی ماموریت داد برای رسیدگی به وضع مالی کلی کارمندان بلند پایه دولت از قبیل نخست وزیران، وزرا، امرا ارتش تا درجه سرهنگی، نمایندگان مجلس، مدیران و اعضای هیئت مدیره کلیه موسسات و سازمان‌های دولتی که از بودجه دولت استفاده می‌کنند؛ طرحی تهیه و به هیئت دولت تسلیم کنند تا پس از رسیدگی تقدیم مجلس و پس از تصویب به صورت قانون درآید که به نام قانون از کجا آورده‌ای معروف شد. ... اما اجرای آن به علت کوتاه بودن دوران دولت انجام نشد و بلکه در دولت‌های بعد هم به فراموشی سپرده شد.»	ناصر ذوالفقاری	- تدوین قانون از کجا آورده ای در زمان نخست وزیری اقبال - عدم اهتمام نخست وزیر بعد از اقبال (شریف امامی) به اجرای قانون از کجا آورده ای
خرم مقاطعه کار آسفالت تهران پول گرفته بود ولی کار را درست انجام نداد و مدعی طلب ۳۲ میلیون تومانی از شهرداری هم بود که پرونده را به دادگستری فرستادم علاوه بر نمایندگان مجلس که برای سفارش او با من ارتباط برقرار کردند اشرف هم چندبار تلفنی توصیه خرم را کرد محمودرضا پهلوی هم مرا به منزل‌شان در کاخ سعدآباد دعوت کردند و توصیه خرم را نمود. از همین جا رابطه اشرف با من تیره شد.	ناصر ذوالفقاری	- حمایت خاندان سلطنتی از مقاطعه کاران فاسد پروژه های عمرانی - رنجش خاندان سلطنتی از عدم تمکین کارگزاران در برابر درخواست های نامتعارف اقتصادی - پیامدهای بعدی برای کارگزاران در صورت عدم تمکین

جداول تبدیل مضامین پایه به مضامین سازنده و فراگیر

جدول ۲ الف) آگاهی حاکمیت از وجود فساد اقتصادی

مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر
۱	آگاهی شاه از زد و بندهای خاندان سلطنتی از طریق سفیر آمریکا ۱۳۴۰	آگاهی فساد اقتصادی از وجود حاکمیت
۲	آگاهی شاه از فساد اقتصادی از سال ۱۳۴۲	
۳	آگاهی شاه از فساد خاندان سلطنتی در دوره ریاست مقدم بر ساواک	
۴	آگاهی شاه از معاملات و کمیسیون های کارگزاران	
۵	آگاهی شاه از حرص و آز مالی خانواده اش خاصه اشرف	

۱۶ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	
		خشم شاه از تقاضاهای مالی بی رویه خاندان سلطنتی علی رغم روحیه توجیه گرش	۶
		عدم توجه شاه به گزارش ساواک در خصوص فساد برخی کارکنان دربار	۷
		عدم اقدام علیه فساد توسط شاه با وجود دریافت گزارش های مربوطه	۸
		آگاهی شاه از بازتاب فساد اقتصادی در ایران در سطح بین المللی	۹
		افزایش گزارش های مربوط به فساد با بحرانی شدن اوضاع به شاه	۱۰
		آگاهی شاه از ابعاد فساد در لایه های مختلف حاکمیت	۱۱
	آگاهی نهادهای امنیتی به فساد اقتصادی	ارسال گزارش فساد خاندان سلطنتی در زمان ریاست مقدم بر ساواک	۱۲
		آگاهی ساواک به فساد اقتصادی در سطح مقامات زمان نصیری	۱۳
	آگاهی کارگزاران دولت به فساد اقتصادی	آلودگی سیستم حکمرانی به فساد	۱۵
		الزام کارگزاران دولت به مشارکت در مناسبات فسادآلود توسط سیستم	۱۶
		فقدان سلامت و درستکاری در حکومت از سال ۱۳۳۲ به بعد	۱۷
		گسترده‌گی فساد مالی در ابعاد مختلف	۱۸
		آگاهی هویدا از فساد اقتصادی خاندان سلطنتی	۱۹
		آگاهی کارگزاران دولت به زد و بند اعضای خاندان سلطنتی با پیمانکاران پروژه ها	۲۰
		دخالت های فساد آلود فساد اطرافیان شاه در بانک مرکزی، سازمان برنامه و وزارت بازرگانی	۲۱

جدول ۳ ب) لایه های فساد در حکومت پهلوی

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	
لایه های فساد در حکومت پهلوی	خاندان سلطنتی	زد و بند خاندان سلطنتی در معاملات اقتصادی از آغاز دهه ۴۰	۱
		حمایت خاندان سلطنتی از مقاطعه کاران فاسد پروژه های عمرانی	۲
		اخذ رشوه شاهپور غلامرضا در معامله تجاری با رومانی	۳
		زد و بند اعضای خاندان سلطنتی با پیمانکاران پروژه ها	۴
		دخالت خاندان سلطنتی در امور دولت	۵
		سوء استفاده اقتصادی خاندان سلطنتی و وابستگان شان	۶

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۱۷

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	
		دخالت اشراف پهلوی در چاپ کتاب های درسی با اخذ پول از دولت	۷
		تقسیم بندی بخش های مختلف تجاری توسط اعضاء خاندان سلطنتی	۸
		معاملات اقتصادی کلان بدون دخالت خاندان سلطنتی انجام نمی شد	۹
		شراکت خاندان سلطنتی در پروژه های بدون سرمایه گذاری	۱۰
		آگاهی هویدا از مداخله خاندان سلطنتی در پروژه های اقتصادی	۱۱
		دلال بازی خویشاوندان ملکه فرح	۱۲
		اختلاس مالی خاندان سلطنتی در خارج از کشور	۱۳
		تقاضاهای مالی مستقیم خاندان سلطنتی از دولت	۱۴
	دربار	نقش آفرینی اطرافیان شاه در ورود او به مناسبات فساد آلود	۱۵
		دخالت های فساد آلود فساد اطرافیان شاه در بانک مرکزی، سازمان برنامه و وزارت بازرگانی	۱۶
		نفوذ عوامل فساد در کاخ سلطنتی	۱۷
		فساد اقتصادی اسدالله علم؛ معرفی مقاطعه کار و دریافت کمیسیون	۱۸
		نقش حمایتی اسدالله علم از عناصر آلوده به فساد	۱۹
		دخالت اسدالله علم وزیر دربار در کارهای فساد آمیز و غیر مشروع	۲۰
	ارتش	فساد در ارتش در خرید تسلیحات	۲۱
		فساد مالی در نیروی دریایی و هوایی	۲۲
		فساد در لایه های میانی ارتش	۲۳
		فساد اقتصادی در سطح فرمانده نیروی دریایی ارتش	۲۴
	ساواک	فساد اقتصادی نصیری رئیس ساواک	۲۵
		فساد کارکنان ساواک کمتر از کارکنان دولت بود	۲۶
	دولت	فساد در لایه های میانی کارکنان دولت	۲۷
		ثروت اندوزی کارگزاران حوزه نفتی در دوران رونق این صنعت	۲۸
		حضور افراد فاسد در راس شرکت های پتروشیمی و گاز	۲۹
		فساد آلود بودن وزرای کابینه امینی	۳۰
		شکل گیری حلقه ای از مفسدین اقتصادی پیرامون هویدا	۳۱
		پذیرش درخواست های غیر متعارف طبقه بالا توسط هویدا	۳۲

جدول ۴ پ) علل نقش پر رنگ خاندان سلطنتی در فساد اقتصادی و پیامد آن

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	مجوز شاه به خاندان سلطنتی برای تحصیل مال	علل نقش پر رنگ خاندان سلطنتی در فساد اقتصادی و پیامد آن
۲	آزادی عمل خاندان سلطنتی در ثروت اندوزی بعد از تجربه فقر در دوران فرار ناشی از شکست کودتا علیه مصدق	
۳	تامین مالی نزدیکان شاه ابزار کنترل آنها بود	
۴	جلوگیری از فعالیت های سیاسی خاندان سلطنتی با اعطای آزادی عمل به آنها در مناسبات اقتصادی اقتصادی	
۵	انتقال ثروت به خارج از کشور توسط شاه	
۶	انتفاع شاه از فساد اقتصادی	
۷	توجیه فساد؛ ملازمه پادشاهی و ثروت در کشور ایران	
۸	توجیه فساد توسط شاه با طبیعی دانستن اخذ کمیسیون (رشوه) توسط اعضای خاندان	
۹	توجیه فساد خاندان توسط شاه با مفهوم آزادی تجارت	
۱۰	تامین منافع خاندان سلطنتی توسط کارگزاران دولت	
۱۱	تامین منافع اشرف پهلوی توسط کارگزاران دولت	
۱۲	تامین منافع اشرف توسط هویدا	
۱۳	تلاش دولت برای تامین منافع مالی خاندان سلطنتی	
۱۴	رنجش خاندان سلطنتی از عدم تمکین کارگزاران در برابر درخواست های نامتعارف اقتصادی	
۱۵	پیامدهای نامطلوب برای کارگزاران در صورت عدم تمکین در درخواست های نامتعارف اقتصادی	
۱۶	الگوپردازی کارگزاران حکومت از فساد اقتصادی خاندان سلطنتی	

جدول ۵ ت) مقابله با فساد از کودتا تا انقلاب

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	تدوین قانون از کجا آورده ای در زمان نخست وزیری اقبال	مقابله با فساد از کودتا تا انقلاب
۲	مبارزه با فساد در دوره علی امینی	
۳	تلاش دولت امینی برای مقابله با فساد با عزل برخی مقامات دولتی	
۴	عزل «رمزی عطایی» فرمانده نیروی دریایی به دلیل رشوه خواری	

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۱۹

	تشکیل کمیسیون مبارزه با فساد توسط آموزگار	۵
		۶
	تشکیل کمیسیون شاهنشاهی برای مقابل با فساد مدیران کشور	۷
	نمایشی بودن انقلاب اداری برای پاکسازی سیستم اداری	۸
	افشای سه مورد فساد در مقامات سطح بالا توسط سازمان بازرسی شاهنشاهی طی ۲۰ سال	۹

جدول ۶ ث) علل عدم اثر بخشی اقدامات ضد فساد اقتصادی در حکومت پهلوی دوم

مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر
۱	عدم تمایل شاه به پاکسازی دربار	علل عدم اثر بخشی اقدامات ضد فساد اقتصادی در حکومت پهلوی دوم
۲	عدم صداقت شاه در برابر مسئله فساد و فسادستیزی	
۳	عدم واکنش قاطع شاه در برابر فساد	
۴	عدم اولویت مقابله با فساد برای شاه	
۵	عدم اقدام علیه فساد توسط شاه با وجود دریافت گزارش های مربوطه	
۶	ارجحیت وفاداری کارگزاران بر درستی و سلامت نفس آنها برای شاه	
۷	پذیرش تقاضاهای مالی خاندان سلطنتی توسط شاه تا دو سال قبل از انقلاب	
۸	واکنش منفی شاه به طرح مسئله فساد اقتصادی در حکومت توسط کارگزاران	
۹	شاه فساد را اتهام می دانست نه واقعیت	
۱۰	توجیه فساد توسط شاه؛ توسعه عامل فساد خاصه در ارتش	
۱۱	موضع گیری شاه در برابر گزارش ساواک درباره فساد خاندانش	
۱۲	عدم توجه شاه به گزارش های ساواک	
۱۳	تدوین طرح از کجا آورده ای دوره نخست وزیری اقبال با هدف اثر گذاری بر افکار عمومی	
	مبارزه تبلیغاتی امینی با فساد	
۱۵	تظاهر آموزگار به مخالفت با فساد و عدم اقدام در برابر خاندان سلطنتی	
۱۶	برخورد نمایشی با مسئله فساد اقتصادی	
۱۷	نمایشی بودن انقلاب اداری برای پاکسازی سیستم اداری	

۲۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	
		عدم بازخواست متهمین به فساد و بهره‌مندی آنها از اموال نامشروع	۱۸
		عدم اقدام ضد فساد توسط شاه تا آبان ۵۷ در خصوص خاندان سلطنتی	۱۹
		برخورد تبلیغاتی - مطبوعاتی با مسئله فساد اقتصادی	۲۰
		وعده مبارزه با فساد در آینده	۲۱
	عدم اهتمام نهادهای مختلف به اقدام علیه فساد	عدم اجرای قانون از کجا آوردی توسط دولت حسنعلی منصور	۲۲
		عدم اقدام هویدا در خصوص دخالت خاندان سلطنتی در پروژه‌های اقتصادی	۲۳
		نگرانی هویدا از تضعیف کل نظام در اثر مبارزه شاه علیه فساد بعد از تشکیل کمیسیون شاهنشاهی	۲۴
		عدم نقش آفرینی دادگستری در مقابله با فساد علی‌رغم وعده نخست‌وزیر آموزگار	۲۵
		عدم دخالت دادگستری در مقابله با فساد در نتیجه عدم اطلاع از سوءاستفاده‌ها	۲۶
		تظاهر آموزگار به مخالفت با فساد و عدم اقدام جدی او در برابر خاندان سلطنتی	۲۷
		عدم حساسیت رئیس ساواک (نصیری) به فساد در دستگاه‌های دولتی و اطرافیان شاه	۲۸
		عدم اقدام رئیس ساواک (نصیری) پس دریافت گزارش از زیر مجموعه خود	۲۹
		افشای سه مورد فساد در مقامات سطح بالا توسط سازمان بازرسی شاهنشاهی طی ۲۰ سال	۳۰
		عدم حساسیت رکن ۲ (اطلاعات ارتش) به فساد فرماندهان	۳۱

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۲۱

جدول ۷ ج) الزامات حکومت در مواجهه با مسئله فساد اقتصادی

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	فهم اثر تخریبی فساد در افکار عمومی	الزامات حکومت در مواجهه با مسئله فساد اقتصادی
۲	عدم اعتماد مردم به دولت در اثر فساد اقتصادی	
۳	خطر رواج فساد برای تداوم حکومت	
۴	لزوم برخورد با مفسدین راه جلوگیری از وقوع انقلاب	
۵	پاکسازی دربار برای نشان دادن عزم جدی مقابله با فساد	
۶	مقابله با خاندان سلطنتی پیش نیاز مبارزه با فساد	
۷	اصلاح رویه فساد آلود نزدیکان شاه به عنوان ابزار تحکیم حکومت	

Presented with samind

شبکه مضامین پژوهش

۶. یافته‌های پژوهش

۱.۶ آگاهی حاکمیت از وجود فساد اقتصادی

بر مبنای روایت های کارگزاران حکومت پهلوی که در برهه های مختلفی ما بین کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ عهده دار مسئولیت های مختلف اداری، نظامی و امنیتی

بوده اند؛ ارکان مختلف حکومت خاصه شخص شاه از وجود فساد اقتصادی و ابعاد آن کاملاً آگاه بوده اند. حداقل از آغاز دهه ۴۰ شاه گزارش هایی از منابع مختلف مبنی بر وجود فساد اقتصادی و نیز نقش خاندان سلطنتی در آن (از قبیل رانت خواری، رشوه، تحصیل مال غیر قانونی و...) دریافت می کرد.

شهردار تهران، ناصر ذوالفقاری، در سال ۱۳۴۰ دیداری از آمریکا داشت و طی آن وزارت خارجه آمریکا تلاش کرد پیامی در خصوص وضعیت فساد اقتصادی به شاه منتقل کند که وقتی متوجه واهمه شخص مذکور از انتقال پیام می شوند، سفیر آمریکا در تهران را مسئول رساندن پیام می کنند. (ذوالفقاری، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۹)

در همین برهه زمانی یعنی سال ۱۳۴۲ برخی از نزدیکان شاه مثل ارشیر زاهدی، که داماد او نیز بود، در خصوص همین موضوع با شاه گفتگوهایی داشته است. (زاهدی، ۱۳۹۱: ۴۶) در برخی از اسناد ساواک مربوط به دهه ۴۰ هم صحبت از فساد اقتصادی بین مقامات عالیه شده و هم به اطلاع و آگاهی شاه از این موضوع اشاره شده است. (نهایندی، ۱۳۸۴: ۱۷۲) حتی شخص شاه در دیداری که در شهریور ۱۳۴۳ با دانشجویان ایرانی مقیم آمریکا داشت عنوان نمود انقلابی بزرگی آغاز شده و تمام عوامل فساد را در این مملکت ریشه کن می کنیم. (مجله خواندنی ها، ش ۳: ۲) در همین برهه زمانی اخبار مربوط به فساد در لایه های میانی حکومت در اختیار سایر دستگاه ها مثل مجلس شورای ملی هم قرار می گرفت. (ریاضی، ۱۳۸۳: ۴۴)

در دهه ۵۰ و با نزدیک شدن به تحولات انقلابی، گزارش های مربوط به فساد اقتصادی با حجم بیشتری در اختیار شخص اول مملکت قرار می گرفت. زیرا با ملتهب شدن فضای جامعه، برخی از کارگزاران جرات بیشتری برای طرح چنین مسائلی با شاه داشتند. چنان که عبدالمجید مجیدی رئیس سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۲-۵۶) در جلسه ای با شاه، وقتی سخن از تغییر نظام دو حزبی به تک حزبی به میان می آید تلاش می کند شاه را متوجه اولویت دیگری یعنی مبارزه با فساد اقتصادی کند زیرا سوءاستفاده از موقعیت سیاسی برای تحصیل ثروت در لایه های بالای حکومت چون خاندان سلطنتی، دربار و دولت باب شده است. (مجیدی، هاروارد، ۱۹۸۵).

تعدد گزارش ها درباره فساد اقتصادی سبب شد در برخی مواقع شاه به نوعی درباره آن اعتراف گونه سخن بگوید. برای نمونه وقتی در تاریخ ۱۳۵۵/۷/۱۱ هنگام بازدید از دانشکده ستاد نیروی هوایی طی سخنانی به وجود فساد مالی در نیروی هوایی ارتش اذعان نمود، بدون آن که از اقدامات صورت گرفته برای مقابله سخن بگوید.

سایر بخش های حکومت نیز به وجود فساد آگاه و از مصادیق آن مطلع بودند؛ فارغ از این که به شاه گزارش بدهند یا ندهند. ساواک به عنوان مهم ترین رکن امنیتی، بر وجود فساد اقتصادی در سطح مقامات دولتی و ملی و نیز خاندان سلطنتی واقف بود و برخی موارد برجسته توسط روسای ساواک یعنی نصیری و یا مقدم به شاه گزارش می شد تا از وی برای انجام اقدام لازم کسب تکلیف کنند.

در دولت نیز وقوف بر فساد اقتصادی، رانت و رشوه خواری وجود داشت. هم نخست وزیران از کم و کیف مسائل خبر داشتند (جالینوس، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۹) و هم وزرا و هم مقامات رده میانی. برای نمونه شخص هویدا از سوءاستفاده های برخی افراد چون منوچهر آزمون، وزیر اوقاف و وزیر کار کابینه خود آگاه بود ولی اقدام عملی در این خصوص نکرد و این مسئله در اسناد ساواک نیز منعکس شده است. (آزمون، ۱۳۸۱، ۳۴۸) حتی بعضاً از کارگزاران دولت خواسته می شد در مناسبات فساد آلوده مشارکت کنند: «دیگر به همه علناً تکلیف می شد. مثل این بود که شما در یک مرکز فحشایی یک زنی بخواهد با عفت و عصمت زندگی کند خب نمی شود» (نفیسی، هاروارد، ۱۹۸۴) داریوش همایون، وزیر اطلاعات و جهانگردی و معاون حزب رستاخیز، نیز نظیر همین حرف مطرح و اظهار داشته که بعد از کودتا، حکومت نه مشروعیت داشت و نه سالم و درستکار بود. (همایون، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۲) و سرانجام این که سر و صداهای مربوط به فساد اقتصادی در دهه ۵۰ جنبه بین المللی هم پیدا کرده بود و مطبوعات خارجی نیز در خصوص آن مقالاتی منتشر می کردند که اسباب خشم و غیظ شاه را فراهم می کرد. (علم، ۱۳۷۳: ۳۶۷)

۲.۶ لایه های فساد در حکومت پهلوی

حکومت پهلوی دارای لایه های مختلفی بود. در کنار دولت، مجلس، ارتش و نهادهای امنیتی؛ دربار شاهنشاهی و خاندان سلطنتی نیز وجود داشت. طبق اصل ۲۷ قانون اساسی مشروطیت مجلس شورای ملی و دولت مرکز ثقل نظام سیاسی بودند؛ اما بعد از کودتای ۲۸ مرداد دربار و شخص شاه مرکز ثقل شد. فردی شدن حکومت و قدرت یابی دو نهاد دربار و خاندان سلطنتی، سبب شد محافل غیر رسمی نزدیک به شاه جایگزین نهادهای رسمی و مدنی شوند (ازغندی، ۱۳۸۲: ۴۰) در نتیجه نظارت بر دربار و خاندان سلطنتی به پایین ترین سطح ممکن تنزل یافت.

از این رو، بخش قابل توجهی از گزارش های فساد اقتصادی در دوره سلطنت پهلوی دوم مربوط به فعالیت های غیر قانونی اعضای خاندان سلطنتی و بعد کارگزاران وزارت دربار می باشد؛ یعنی دو جریانی که نزدیک ترین حلقه به شخص شاه بودند. اعضای خاندان سلطنتی به طرق مختلف از جمله اخذ رشوه، حمایت از مقاطعه کاران برای بدست آوردن پروژه ها، دلالی، دریافت های مالی از بودجه دولتی، اخذ وام های بدون بازپرداخت و ... سعی داشتند موقعیت اقتصادی خود را بهتر کنند. سیستم بوروکراتیک حاکم بر دربار از شخص وزیر دربار تا مقامات رده های پایین تر نیز مشابه خاندان سلطنتی عمل می کردند و هر یک از آنها نیز حلقه ای از افراد را تحت حمایت خود داشتند که نتیجه اش شکل گیری مجموعه ای از روابط فسادزا بود. در برخی از اسناد ساواک این روابط فسادزای منتهی به سوءاستفاده انعکاس یافته است. برای نمونه می توان به فعالیت های شخصی به نام پارس تبار مسئول دفتر شهنواز، دختر محمدرضا از فوزیه، اشاره کرد (شهنواز پهلوی، ۱۳۹۴: ۳۷۷) که نظایر آن بسیار است.

در کنار دو گروه فوق، گزارش هایی از فساد کارگزاران دولت، نمایندگان مجلس، ارتش و ساواک نیز وجود دارد که البته تعداد آنها کمتر از گزارش های فساد نزدیکان شاه می باشد ولی در مجموع نشان می دهد که در تمام لایه های حکومت پهلوی فساد اقتصادی وجود داشت. (جدول شماره ۳).

۳.۶ نقش پر رنگ خاندان سلطنتی در فساد اقتصادی؛ علل و پیامد

کثرت اخبار مربوط به فعالیت های اقتصادی خاندان سلطنتی احتمالاً ناشی از چراغ سبز شاه به آنها بود البته منوط به این که بی سر و صدا زندگی مرفهی برای خود بسازند. (محو، هاروارد، ۱۹۸۵) و دو عامل در این امر نقش داشته یکی تجربه فقر در دوران فرار بعد از شکست کودتای ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ (احمد مهدی، هاروارد، ۱۹۸۵) و دیگر آن که، با مشغول شدن اعضای خاندان سلطنت به فعالیت های اقتصادی توجه آنها به عرصه سیاست کمتر می شد و از این حیث موقعیت او با خطر مواجه نمی شد. این چراغ سبز تا آن جا روشن بود که طی ماه های منتهی به انقلاب همچنان درخواست های مالی آنها از دولت با تایید شاه تامین و تنها این اخطار به آنها داده شد که در آینده دیگر این رویه وجود نخواهد داشت (علم، ۱۳۷۳: ۸۱۵) در اندک مواردی که گزارش هایی از سوءاستفاده اقتصادی خاندان سلطنتی دریافت می کرد رویکرد توجیه را در پیش می گرفت. کمیسیون گرفتن را حق طبیعی می خواند یا زد و بند در

معاملات را آزادی تجارت. او حتی ثروت اندوزی شخص خودش را نیز با بیان این که «داد و دهش از ویژگی های یک شاه شرقی است» توجیه می کرد. (مهبد، هاروارد، ۱۹۸۵)

عملکرد خاندان سلطنتی به دو روش سبب گسترش فساد در ساختار حکومت شد. نخست این که کارگزاران حکومت می بایست منافع آنها را تامین می کردند و در صورت امتناع، امکان بروز عواقبی سوء برای آنها بود. دیگر آن که برخی از مقامات نیز از رویه آنها الگو برداری نموده و از موقعیت سیاسی خود برای تحصیل مال و ثروت بهره بردند.

۴.۶ اقدامات حکومت پهلوی برای مقابله با فساد اقتصادی از کودتا تا انقلاب

در بررسی روایت های کارگزاران حکومت پهلوی از فساد اقتصادی، کمترین تعداد روایت ها مربوط به مقابله حکومت با این مسئله است. اندک بودن این گونه نقل ها نشان می دهد علی رغم آگاهی سیستم از وجود این مسئله، اقدامات جدی و واقعی برای مبارزه با مصادیق مختلف آن صورت نگرفته و سیستم اراده چندانی برای حل این مسئله از خود نشان نداد. این در حالی است که در افکار عمومی و فضای رسانه ای مطالبه ای برای مقابله با فساد وجود داشت. چنان که متعاقب طرح مباحثی بین برخی وزرا و نمایندگان در مجلس شورای ملی پیرموان فساد اقتصادی؛ مجله سپید و سیاه مقاله ای با عنوان «دست های فساد را قطع کنید» نوشته شد و پیگیر این مطالبه شد. (مجله سپید و سیاه، ش ۳۹۹: ۲)

در زمان نخست وزیری منوچهر اقبال (۳۹-۱۳۳۶) وی طرحی موسوم به «از کجا آورده ای» را تدوین نمود که هدفش پایش وضعیت مالی کارمندان بلند پایه دولت از قبیل نخست وزیران، وزرا، امرا ارتش تا درجه سرهنگی، نمایندگان مجلس، مدیران و اعضای هیئت مدیره کلیه موسسات و سازمان های دولتی که از بودجه دولت استفاده می کنند؛ بود. اما با کنار رفتن اقبال «قانون از کجا آورده ای» توسط دولت بعدی مورد توجه قرار نگرفت و به بوته فراموشی سپرده شد. (ذوالفقاری، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۹) اما با توجه به عدم اراده سیستم برای فسادستیزی، حتی اگر خود منوچهر اقبال هم سال های بیشتری بر مسند باقی می ماند، اقدام جدی صورت نمی گرفت چنان که طراح این قانون، جمشید آموزگار، عقیده داشت هدف اصلی تنها اثرگذاری بر افکار عمومی و القاء روحیه ضد فساد در دولت بود (ابتهاج، ۱۳۷۱: ۴۳۵).

در آغاز دوره نخست وزیری علی امینی (۱۶ اردیبهشت ۱۳۴۰ - ۲۶ تیر ۱۳۴۱) تلاشی برای مقابله با فساد صورت گرفت ولی به شیوه ای متفاوت از آن چه که اقبال مدنظر داشت.

وی برای این کار به سراغ عزل مقاماتی رفت که سوابق سوئی در این زمینه داشتند. در تیر ۱۳۴۰ نورالدین الموتی، وزیر دادگستری کابینه علی امینی، اعلام کرد ریشه خیانت و دزدی و اعمال نفوذ را خشک می کنیم و متعاقب این اظهارات افرادی مثل اسدالله رشیدیان، فتح الله فرود، حسین آزموده، حاج علی کیا (رئیس رکن ۲ ارتش)، مهدی قلی علوی مقدم (رئیس کل شهربانی)، سرلشکر ضرغام (وزیر گمرک) سرتیپ نویسی (مدیر عامل شیلات) سرتیپ آجودانی (رئیس اداره برق) بازداشت شدند و منوچهر اقبال هم به خارج فرستاده شد (قانعی فرد، ۱۳۹۰: ۹۵) در این برهه، در برخی شرکت ها از جمله شرکت دولتی شیلات هفت تن از اعضای هیات مدیره به اتهام سوء استفاده از اموال دولتی مورد محاکمه قرار گرفتند. (بولتن خبرگزاری پارس، ش ۱۶۰: ۲).

در دوره طولانی نخست وزیری امیرعباس هویدا (۶ بهمن ۱۳۴۳ - ۱۶ مرداد ۱۳۵۶) تلاشی از سوی دولت برای مقابله با مسئله فساد اقتصادی روایت نشده است. این در حالی است که در دوران هویدا هم وضعیت مالی حکومت به تدریج بهتر شد و ثروت بیشتری در اختیار بود، هم فعالیت های اقتصادی غیر قانونی افزایش یافت و هم شخص هویدا از روابط ناسالم اقتصادی به خوبی آگاه بود. (جالینوس، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۹).

در اواخر دوره نخست وزیری هویدا با توجه به ملتهب شدن فضای سیاسی کشور، رشد چشمگیر مباحث مربوط به فساد اقتصادی و ناکارآمدی کارگزاران حکومت در حوزه کاری خود، شاه دستور تشکیل «کمیسیون شاهنشاهی» را صادر نمود. به نظر می رسد هویدا، که در دوران صدارتش خبری از مبارزه علیه فساد نبود، نسبت به تشکیل این کمیسیون دغدغه هایی داشت؛ چنان که علم در یادداشت مورخ ۱۳/۱۱/۱۳۵۴ نوشته: نخست وزیر نگران اثر سوء مبارزه شاه علیه فساد است و می ترسد کل نظام را تضعیف کند و از من خواست شاه را مجاب به ملایم تر شدن کنم.

تشکیل این کمیسیون در حالی بود که در ساختار حکومت پهلوی دوم نهادهای اطلاعاتی و امنیتی بسیاری وجود داشت که می بایست در قالب انجام وظایف سازمانی خود مبارزه با فساد اقتصادی را انجام می دادند تا نیاز به تشکیل یک نهاد جدید نباشد. برای نمونه «سازمان بازرسی شاهنشاهی» می توانست در این مسیر اقدامات قابل توجهی انجام دهد ولی در طول ۲۰ سال فعالیت فقط سه پرونده فساد اقتصادی مقامات رده بالا را مطرح نمود. (صمیمی، ۱۳۹۱: ۱۸۶)

در نهایت در ماه های منتهی به انقلاب مسئله فساد اقتصادی یکی از مهم ترین معضلاتی بود که حکومت با آن دست و پنجه نرم می کرد و همین مسئله موجب سلب اعتماد افکار

عمومی شده بود و به تعبیر کمال حبیب الهی، فرمانده نیروی دریایی ارتش، فساد ستون های فولادین حکومت را شل کرد. (حبیب الهی، هاروارد، ۱۹۸۴) در این فضا نیروهای امنیتی دستگیری افراد آلوده به فساد اقتصادی را بهترین راهکار برای آرام کردن هیجانات جامعه می دانستند. بررسی های ساواک به این نتیجه رسید که حدود ۴۰۰ نفر از شخصیت های دولتی و ملی که مرتکب فساد شده اند و مردم نسبت به آنان شدیداً نفرت پیدا کرده اند باید دستگیر شوند. (هاشمی، هاروارد، ۱۹۸۵) که این اقدام هم جامه عمل نپوشید. البته باید توجه داشت این عدد صرفاً اشاره به افرادی است که ساواک صلاح دیده بود در لیست مفسدین قرار بگیرند و الزاماً به معنای محدود بودن مفسدین به ۴۰۰ نفر نیست.

لازم به ذکر است که با توجه به حجم زیاد داده های موجود درباره فساد اقتصادی خاندان سلطنتی، هیچ گونه طرح یا اقدامی برای محدود شدن فعالیت های خویشان پادشاه یا برخورد با آنها روایت نشده است گو این که آنها مرتکب هیچ تخلفی نشده و از جایگاه سیاسی خود برای هیچ رانت، کمیسیون و ... استفاده نکرده اند و حتی در موج دستگیری هایی که در ماه های منتهی به انقلاب برای آرام کردن جامعه انجام شد هیچ یک از آنها بازداشت نشدند.

۵.۶ ناکامی پهلوی دوم در مقابله با فساد اقتصادی

کارگزاران عقیده دارند که حکومت شان در مقابله با فساد اقتصادی ناکام و ناموفق بود. در تحلیل چرایی این موضوع نیز بر یک عنصر تاکید بسیار دارند و آن هم نمایشی بودن اقدامات فساد ستیزانه حکومت است و این تخصیص مشترک معدود اقداماتی است که چه در اوایل دهه ۴۰ برای مقابله با فساد اقتصادی شد و چه آن تلاش هایی که در بحبوحه انقلاب، آن گاه که سر و صدای فساد بیش از قبل بلند شد، صورت گرفت.

نمایشی بودن فعالیت های ضد فساد ناشی از دو عامل بود. نخست این که، بر اساس گفته های تعداد زیادی از مقامات حکومت که پیشتر بررسی شدند فساد به نحو سیستماتیک در حکومت وجود داشت و همه بخش ها از جمله نهادهای نظارتی آلودگی هایی به فساد داشتند. عامل دوم هم به نوع ادراک هیات حاکمه از این موضوع بر می گردد. آنها فساد اقتصادی را به عنوان یک مسئله، یک کژکارکردی که هم مانع دست یابی سیستم به اهداف خود در حوزه های اقتصادی و صنعتی است و هم وجهه حاکمیت را در افکار عمومی تخریب می کند، ندانسته و به سادگی از کنار آن گذشتند.

در کنار شاه، گروه قلیلی از وابستگان سلطنت و کارگزاران حکومت قائل به فراوانی و گستردگی مقوله فساد اقتصادی نبوده و حتی در سال های پس از سقوط نیز از باب انکار با این موضوع مواجه شده اند. اشرف پهلوی که روایات های بسیاری درباره سوءاستفاده های شخصی او از جایگاهش به عنوان خواهر شاه نقل شده از جمله افرادی است که طی مصاحبه ای در سال ۱۳۶۱ وجود و گستردگی فساد اقتصادی را انکار کرده و حتی آن را نقشه ای برای تخریب موفقیت های شاه ذکر کرده است :

...من خوب یادم هست که می گفتند وزرا بدون استثناء دزد هستند و به خصوص از کسی که بیشتر از همه می گفتند آن بیچاره وزیر کشاورزی بود «روحانی» که بعد معلوم شد یک قران هم ندارد و زنش در بدترین وضع ممکن الان دارد زندگی می کند پس اگر تمام این حرف هایی که می زنند روی این اصل بخواهید بگیرید خوب تمام حرف هایی که می زنند لابد اراجیف و دروغ بوده برای اینکه برای خراب کردن این یک نقشه یک روزه و دوازده نبود بلکه یک نقشه طولانی بوده که از ۱۹۷۵ و بعد از بالا بردن قیمت نفت درست شد یعنی نقشه تخریب اعلیحضرت، آن وقت دیگر هرطور که توانستند خراب کردند چه فامیلش را چه اطرافیاناش را و چه اشخاصی را که با ایشان کار می کردند. (اشرف پهلوی، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۲)

برخی از کارگزاران رده های میانی حکومت نیز به سان اشراف عقیده داشتند فساد نه گسترده بود و نه دولتمردان آلوده به فساد (افخمی، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۲؛ سپهری، بنیاد مطالعات ایران، ۱۹۸۹) البته این نوع نگاه در قیاس با حجم بیشتر روایت های ناظر بر فساد نمی تواند چندان معتبر باشد؛ طرفه آن که برخی از دولتمردان از جمله پرویز ثابتی از مسئولین ارشد ساواک فساد اقتصادی را یکی از عوامل شکل گیری خیزش انقلابی مردم علیه حکومت شاه دانسته و نجات حکومت را هم در گرو مبارزه واقعی با فساد ذکر کرده اند. (قانعی فرد، ۱۳۹۰: ۶۹۶)

شاه به جای پذیرش فساد سیستمی و نگاه مسئله محور به آن، فساد را یک اتهام می دانست نه واقعیت (علم، ۱۳۷۳: ۳۶۷) و در پاره ای از موارد هم که با گزارش هایی درباره سوء استفاده های مالی مواجه می شد برای هر یک از آنها توجیهی بیان می کرد. فساد در ارتش را ناشی از اجرای سیاست های توسعه آن نهاد می دانست (علم، ۱۳۷۳: ۸۲۱)؛ سوء استفاده خاندان سلطنتی از موقعیت خود را آزادی تجاری می خواند. (هاشمی، هاروارد، ۱۹۸۵) بنا بر برخی نقل ها خود شاه هم از معاملات تجاری و امثال آن منتفع می شد (مجوی، هاروارد،

(۱۹۸۵) و چنین امری - ثروت اندوزی - را ناشی از الزامات سلطنت می دانست و عقیده داشت داد و دهش لازمه پادشاهی در یک کشور شرقی است. (مهبد، هاروارد، ۱۹۸۵)

کارگزارانی که در خصوص مسئله فساد اقتصادی با شاه صحبت داشته یا گزارشی به او داده اند بر این باورند که شاه، نه تنها در برابر مسئله فساد اقتصادی برخورد قاطع نداشت، بلکه در برابر آن شل گرفت و مقابله با آن برایش اولویت نداشت. در برخی موارد، وقتی شاه گزارش های فساد را دریافت می کرد نه تنها ترتیب اثر نمی داد حتی بلکه روی ترش کرده و زبان به نکوهش باز، که چرا چنین گزارش هایی برایش ارسال می شود؛ خاصه وقتی موضوع گزارش سوءاستفاده نزدیکانش بود. در اواسط دهه ۵۰ در بهترین حالت، موضعش در برابر این مسائل نوید مبارزه با فساد در آینده بود؛ آینده ای که از راه نرسید.

عدم ورود جدی شاه به مقابله با فساد از زاویه ای دیگر هم قابل تحلیل است. حسب اطلاعات موجود در خاطرات، مصاحبه های تاریخ شفاهی و اسناد ساواک، مقامات متنفذ در سطح دربار، دولت، ساواک و... خود دچار آلودگی های مالی بوده اند لذا اینان نمی توانستند زمینه تحریض و تحریک شاه برای مقابله جدی با فساد را فراهم کنند. به گفته پرویز ثابتی، عضو ارشد ساواک، همین آلودگی موجب شده بود ارتشبد نصیری، که ۱۳ سال ریاست ساواک را بر عهده داشت، حساسیت چندانی به فساد اقتصادی در دستگاه های دولتی و اطرافیان شاه نشان ندهد (قانعی فرد، ۱۳۹۰: ۶۰۴) یا زمانی که شاه در اواسط دهه ۵۰ کوشید تلاشی برای مقابله با فساد کند نخست وزیر، هویدا، نگران بود که این اقدام کلیت نظام شاهنشاهی را تضعیف کند. مدتی بعد حتی وزیر دادگستری در برابر نخست وزیر جدید، آموزگار، به وضوح از عدم تمایل به نقش آفرینی در مقابله با فساد سخن می گوید که این می تواند ناظر به تبعات منفی این کار برای مقامش باشد. (رامبد، هاروارد، ۱۹۸۳)

۶.۶ الزامات حکومت در مواجهه با مسئله فساد اقتصادی

در برابر مسئله فساد اقتصادی حکومت پهلوی دوم می بایست سه الزام مهم را درک می کرد تا بتواند به نحوی قاطع به جامعه پیام دهد در حال اصلاح رویه خود در برابر این پدیده منفی است. الزام نخست درک اثر تخریبی فساد در افکار عمومی بود که زمینه بی اعتمادی مردم را نسبت به حکومت فراهم نمود. در گزارش های ساواک از گفتگوهای مردم عادی کوچه و بازار از سوءاستفاده های مقامات و وزرا اسنادی وجود دارد که برای نمونه به یک مورد که درباره وزیر آموزش و پرورش است اشاره می شود: در اتوبوس خط شهناز - میدان شوش چند نفر

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۳۱

جوان که وضع ظاهری آنان نشان می داد محصل و یا دانشجو می باشند ضمن صحبت با یکدیگر اظهار داشتند که خانم فرخ رو پارسای وزیر آموزش و پرورش در شهرستان کرج خانه ای ساخته که ارزش آن حدود ۴ میلیون تومان می باشد در حالی که قبل از این که به مقام وزارت برسد چنین خانه ای نداشته است (پارسا، ۱۳۸۲: ۲۹۶)

در کنار این گونه مباحث، این نظر مطرح بود که حکومت خود مانعی در برابر اصلاح فساد اقتصادی است و با چنین پنداری جامعه آماده عبور از حاکمیت می شود. در یکی از گزارش های ساواک درباره سخنرانی دکتر مفتاح در مسجد قبا به همین موضوع اشاره می شود که

وی حکومت اسلامی را بر مسلمین ایران از ضروریات دانست و گفت تا حکومت اسلامی نباشد نمی توان با فساد مبارزه کرد، این همه که در روزنامه ها دم از مبارزه با فساد می زنند چه کاری توانسته اند تاکنون انجام بدهند و می بینید که شهردار قبلی (نیک پی) را با ۱۷ میلیون تومان از هواپیما دستگیر می کنند با کمال تعجب می بینم که او را سناتور می کنند. (نیک پی، ۱۳۸۴: ۲۹۸)

به نظر می رسد برخی از مقامات امکان تزلزل حکومت در اثر شیوع فساد اقتصادی را درک کرده بودند اما انفعال شخص شاه به عنوان راس هرم قدرت سبب شد تا اقدام واقعی در زمان مناسب برای اقناع افکار عمومی صورت نگیرد. این اقدام واقعی نیز چیزی جز مقابله با فساد در بالاترین لایه حاکمیت یعنی خاندان سلطنتی و دربار شاهنشاهی نبود. اما در این فضا هنوز برخی از رجال حکومت دنبال تبریته شاه در بحث فسادستیزی بودند. چنان که علی امینی در مهر ۱۳۵۷ در ملاقات عده ای از معتمدان بازار به آنها گفت: «اگر برادران و خواهران پادشاه در ثروت اندوزی و تقویت افراد ناباب کاری کرده اند نباید آن را به حساب پادشاه گذاشت.» (امینی، ۱۳۷۹: ۴۶۶) در ماه های منتهی به انقلاب شاه سیاست زندانی کردن مقامات کشوری و لشکری را در پیش گرفت اما هیچ کدام از اعضای خاندان سلطنتی به دلیل ارتکاب فساد اقتصادی مواخذه و زندانی نشدند.

۷. نتیجه گیری

در این پژوهش تلاش شد به این پرسش پاسخ داده شود که کارگزاران حکومت چه درکی از فساد اقتصادی و اثر منفی آن بر افکار عمومی جامعه داشتند؟ بررسی مصاحبه های برخی کارگزاران حکومت پهلوی دوم با دو پروژه تاریخ شفاهی هاروارد و بنیاد مطالعات ایران و نیز

آثار منتشره برخی دیگر، با روش تحلیل مضمون، نشان داد کارگزاران حکومت پهلوی در نهادهای مختلف مثل عبدالمجید مجیدی و غلامرضا مقدم از سازمان برنامه و بودجه، عطاالله خسروانی، محمد باهری، محمد درخشش و .. که در دولت حضور داشته اند یا کمال حبیب الهی و عباس رمزی عطایی از اعضای ارتش، و برخی از کارگزاران امنیتی مثل منوچهر هاشمی و پرویز ثابتی، یا نمایندگان مجلس شورای ملی مثل حبیب بهار و هلاکو رامبد و نیز کارگزاران مرتبط با دربار؛ نسبت به وجود فساد اقتصادی و سوءاستفاده مقامات از قدرت سیاسی برای تحصیل ثروت آگاه بوده و عقیده داشتند بدون برخورد جدی با آن سایر تغییرات منشاء اثر نخواهد بود و حتی ممکن است اساس نظام سیاسی با خطر مواجه شود. شخص شاه نیز نسبت به وجود فساد اقتصادی نه تنها آگاه بوده، بلکه در برخی موارد مجوزهایی داده که در سوءاستفاده های مالی مقامات عالی رتبه خاصه خاندان سلطنتی اثرگذار بوده است. همچنین یافته های پژوهش نشان می دهد فسادستیزی در ادبیات حکومت پهلوی واژه پر تکراری نبوده و محدود اقداماتی که تحت این عنوان انجام شده بسیار سطحی، غیربازدارنده و نمایشی بوده است. بخش قابل توجهی از داده های پژوهش نشان می دهد در راس هرم حکومت، شخص شاه نیز میل و اراده جدی برای مقابله با فساد اقتصادی نداشت و در برابر گزارش های مرتبط با این موضوع، واکنش های منفی نشان می داد. از این رو کارگزاران در روایت خود از فساد، به دلایل ساختاری آن چندان اشاره نمی کنند زیرا از منظر آنها عدم جدیت شاهنشاه در فسادستیزی و روابط فسادزای موجود سهم بیشتری در خلق فساد داشت و به عبارت بهتر، اگر شخص شاه در راس نظام عزم راسخی برای مقابله با سوءاستفاده های اقتصادی می داشت ساختارها و روابط فساد را قابل تغییر بودند.

پی‌نوشت

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری مهدی قنواتی است.

کتاب‌نامه

اسناد

آزمون، منوچهر (۱۳۸۱). *رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک* (۸)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنوتی و دیگران) ۳۳

- امینی، علی (۱۳۷۹). *رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک* (۳)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ج ۲.
- پارسا، فرخ رو (۱۳۸۲). *زنان دربار به روایت اسناد ساواک*، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- پهلوی، شهناز (۱۳۹۴). *زنان دربار به روایت اسناد ساواک*، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- ریاضی، عبدالله (۱۳۸۴). *رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک* (۱۶)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- نهادی، هوشنگ (۱۳۸۴). *رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک* (۱۵)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- نیک پی، غلامرضا (۱۳۸۴). *رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک* (۱۸)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

کتاب‌ها

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۱). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه: احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی، چ هفتم.
- آوری، پیترو (۱۳۹۰). *تاریخ ایران در دوره پهلوی (از مجموعه تاریخ کمبریج)*، دفتر دوم از جلد هفتم، ترجمه: مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی، چ دوم.
- آبتهاج، ابوالحسن: *خاطرات، انتشارات علمی*، چ اول، ۱۳۷۱.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۲). *تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران*، ج دوم، تهران، سمت، چ دوم.
- بختیاری، شهلا (۱۳۸۴). *مفاسد خاندان پهلوی*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چ اول.
- پارسونز، آنتونی (۱۳۶۳). *غرور و سقوط*، ترجمه: منوچهر راستین، بی جا، انتشارات هفته، چ دوم.
- ربیعی، علی (۱۳۸۳). *جامعه شناسی سیاسی فساد در دولت های جهان سوم*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ اول.
- رئیس جعفری، رسول (۱۳۹۹). *روایت یک فروپاشی*، تهران، نشر نهادگرا، چ اول.
- زاهدی، ارشیر (۱۳۸۱). *رازهای ناگفته*، به کوشش عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، نشر پیکان.
- صمیمی، مینو (۱۳۹۱). *پشت پرده تخت طاوس*، ترجمه: حسین ابوترابیان، تهران، انتشارات اطلاعات، چ دوازدهم.
- علم، اسدالله (۱۳۷۳). *گفتگوهای من با شاه*، ترجمه: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، طرح نو، چ ششم.
- جلد ۱ و ۲
- فوران، جان (۱۳۸۰). *مقاومت شکننده*، ترجمه: احمد تدین، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا، چ سوم.

۳۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

قانع‌ی فرد، عرفان (۱۳۹۰). در دامگه حادثه (گفتگویی با پرویز ثابتی مدیر امنیت داخلی ساواک)، شرکت کتاب.

کدی، نیکی آر (۱۳۷۷). ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه: عبدالرحیم گواهی، تهران، انتشارات قلم، چ دوم.

گروه مولفان (۱۳۹۲). بررسی مسائل اجتماعی ایران، تهران، دانشگاه پیام نور، چ نهم.

معیدفر، سعید (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، تهران، نشر نور علم، چ چهارم.

مجتبی‌زاده، عبدالکاسم (۱۳۸۸). فساد در رژیم پهلوی دوم، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چ دوم.

هالیدی، فرد (۱۳۵۸). ایران، دیکتاتوری و توسعه، ترجمه: محسن یلفانی و علی طلوع، تهران، انتشارات علم، چ اول.

هویدا، فریدون (۱۳۷۰). سقوط شاه، ترجمه: ح‌ا مهران، تهران، اطلاعات، چ چهارم.

مصاحبه‌ها

مصاحبه‌های مربوط به بنیاد مطالعات تاریخ ایران در وبسایت <https://open.spotify.com>

افخمی، غلامرضا؛ مصاحبه‌کنندگان: همایون مجد و ولی‌رضا نصر، واشنگتن، ۱۹۸۲ و ۱۹۹۰.

بهار، حبیب؛ مصاحبه‌کننده: ولی‌رضا نصر، مرلند، ۱۹۸۸.

پهلوی، اشرف؛ مصاحبه‌کننده: مهناز افخمی، نیویورک و ژوان له‌پن فرانسه، می ۱۹۸۲_اوت ۱۹۸۹.

پهلوی، محمودرضا؛ مصاحبه‌کننده: غلامرضا افخمی، لس‌آنجلس، ۱۹۸۵.

جالینوس، مصباح؛ مصاحبه‌کننده: ولی‌رضا نصر، مرلند، ۱۹۸۹.

ذوالفقاری، ناصر؛ مصاحبه‌کننده: فرخ غفاری، پاریس، ۱۹۸۹.

سپهری، حسین؛ مصاحبه‌کننده: مهناز افخمی، مرلند، ۱۹۸۹.

همایون، داریوش؛ مصاحبه‌کننده: بهروز نیک‌ذات، واشنگتن، ۱۹۸۲

مصاحبه‌های مربوط به تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد در وبسایت <https://iranhistory.net>

آقایان، شاهین؛ مصاحبه‌کننده: حبیب‌لاجوردی، پاریس، ۱۹۸۵.

اقبال، خسرو؛ مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، واشنگتن، ۱۹۸۵.

باهری، محمد؛ مصاحبه‌کننده: حبیب‌لاجوردی، کان، ۱۹۸۲.

حبیب‌اللهی، کمال؛ مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، ویرجینیا، ۱۹۸۴.

خردجو، ابوالقاسم؛ مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، مرلند، ۱۹۸۴.

خسروانی، پرویز؛ مصاحبه‌کننده: حبیب‌لاجوردی، لندن، ۱۹۸۳.

خسروانی، عطاالله؛ مصاحبه‌کننده: حبیب‌لاجوردی، پاریس، ۱۹۸۳.

درخشش، محمد؛ مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، مرلند، ۱۹۸۳.

مسئله فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت ... (مهدی قنواتی و دیگران) ۳۵

رامبد، هلاکو؛ مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، نیس، ۱۹۸۳.

عطایی رمزی، عباس؛ مصاحبه کننده: شهلا حائری، شرمن اوکس، ۱۹۸۵.

مهدی، احمد؛ مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ژنو، ۱۹۸۵.

مجیدی، عبدالمجید؛ مصاحبه کننده: ضیاء صدقی، پاریس، ۱۹۸۵.

مقدم، غلامرضا؛ مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، کالیفرنیا، ۱۹۸۳.

محوی، ابوالفتح؛ مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ژنو، ۱۹۸۵.

نفیسی، حبیب؛ مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ماساچوست، ۱۹۸۴.

هاشمی، منوچهر؛ مصاحبه کننده: شاهرخ مسکوب، لندن، ۱۹۸۵.

مقالات

رحیمیان، نرگس (۱۳۹۳). «بررسی فساد اقتصادی و راه های مبارزه با آن»، مجله اقتصادی، شماره ۹ و ۱۰.

سردارنیا، خلیل الله (۱۳۸۶). «تبیین ساختارگرایی سیاسی-اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران» پهلوی دوم

۵۷-۱۳۴۲)، پژوهشنامه علوم سیاسی، سال دوم، شماره یک.

عابدی جعفری، حسن و دیگران (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال پنجم، شماره دوم.

نشریات

بولتن خبرگزاری پارس، ۱۳۴۰/۷/۹، شماره ۱۶۰.

مجله خواندنی ها، ۱۳۴۳/۷/۷، شماره ۳.

مجله سپید و سیاه، ۱۳۴۰/۲/۸، شماره ۳۹۹.